

Correction of Mistakes in Attributing Some Verses to Rudaki Samarqandi in Dekhoda Dictionary*

Dr. Zahra Nasiri¹

Assistant professor of Persian language and literature, Shahid Chamran
University of Ahvaz

Sajjad Dehghan

M.A graduate in Persian language and literature from Shahid Chamran
University of Ahvaz

Dr. Nasrullah Emami

Professor of Persian language and literature, Shahid Chamran University of
Ahvaz

Abstract

Undoubtedly, one of the most important research works in the history of Persian literature to date is the Dekhoda Dictionary. After reviewing thousands of books and manuscripts, Dekhoda devoted more than forty years of his life to compiling this Persian-to-Persian dictionary. One of the obvious advantages of this work is the quotations given for most words (except the entry words) along with one or several examples. These examples are often taken from ancient poems and prose texts. Rudaki Samarqandi is one of the poets whose works have been cited by Dekhoda and his colleagues in this dictionary. It has been done in such a way that most verses of Rudaki's anthology can be found in the dictionary to exemplify words. Nevertheless, by examining each example attributed to Rudaki in this dictionary, the authors of this article noticed a large number of verses that are not mentioned in Rudaki's anthology collected by Nafisi (1940 and 1962). Due to the importance of Rudaki's poems, especially the

* Date of receiving: 2020/12/5

Date of final accepting: 2022/2/25

1 - email of responsible writer: z.nasirishiraz@scu.ac.ir

new poems attributed to him, the authors decided to verify their accuracy or inaccuracy by examining the verses. To this end, the authors examined 73 verses that are not in Rudaki's anthology but are recorded in Dekhoda's dictionary under the name of Rudaki. Eventually it emerged that none of these verses belong to Rudaki. The present article has been done in order to correct the attribution of these verses to Rudaki in the dictionary and to prevent them from entering future research and printed anthologies under Rudaki's name.

Keywords: Persian dictionary, Dekhoda dictionary, Rudaki, Inaccurate assignments, Correction.

فصلنامه علمی کاوش نامه

سال بیست و سوم، تابستان ۱۴۰۱، شماره ۵۳

صفحات ۴۶-۹

DOR: [20.1001.1.17359589.1401.23.53.1.8](https://doi.org/10.1001.1.17359589.1401.23.53.1.8)

تصحیح اشتباهاتی در انتساب برخی ابیات به رودکی سمرقندی در لغت‌نامه دهخدا* (مقاله پژوهشی)

دکتر زهرا نصیری^۱

استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

سجاد دهقان

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

دکتر نصرالله امامی

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

چکیده

یکی از مهم‌ترین آثار پژوهشی تاریخ ادبیات فارسی تا به امروز، لغت‌نامه دهخداست. علی‌اکبر دهخدا (۱۲۵۷-۱۳۳۴) با بررسی هزاران کتاب و نسخه خطی، بیش از چهل سال از عمر خود را وقف تألیف این فرهنگ لغت بزرگ به فارسی کرد. از مزیت‌های بارز این اثر، نقل اغلب واژه‌ها (بجز واژه‌های مدخل)، همراه با یک یا چند شاهد است که غالباً، از متون کهن منظوم و مثنوی برگرفته شده‌اند.

از جمله شاعرانی که دهخدا و همکارانش، بسیار به سروده‌های او استناد کرده‌اند، رودکی سمرقندی است؛ به گونه‌ای که کمتر بیتی در دیوان رودکی هست که در لغت‌نامه به‌عنوان شاهد لغتی نیامده باشد. با وجود این، نگارندگان با بررسی یکایک شواهد منسوب به رودکی در این فرهنگ، متوجه وجود شمار زیاد ابیاتی شدند که در دیوان رودکی مصحح نفیسی (۱۳۱۹ و ۱۳۴۱ ه.ش.)، موجود نیست. با توجه به اهمیت سروده‌های رودکی، بویژه سروده‌های تازه منسوب به وی، نگارندگان برآن شدند درستی یا نادرستی این

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۰/۱۲/۱۶

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۹/۱۵

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: z.nasirishiraz@scu.ac.ir

انتساب‌ها را بررسی کنند. با این هدف، نگارندگان ۷۵ بیت از ابیاتی را که در متن دیوان رودکی تصحیح نفیسی نیست، اما در لغت‌نامه دهخدا به نام رودکی ثبت شده، بررسی کردند و در نهایت، مشخص شد که ۲۷ بیت از این ابیات به واسطه برخی منابع، که مهم‌ترین آنها دیوان مجعول رودکی چاپ تهران (سال ۱۲۷۶ ش.) است، به لغت‌نامه راه یافته؛ سه بیت (دو شاهد) در منابع مورد بررسی ما بدون نام سراینده هستند و مابقی ابیاتی هستند که متعلق به رودکی نیستند. جستار حاضر، به منظور اصلاح انتساب این ابیات به رودکی در لغت‌نامه و جلوگیری از ورود آنها به نام رودکی در پژوهش‌ها و دیوان‌های چاپی آینده، انجام یافته است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ‌های فارسی، لغت‌نامه دهخدا، رودکی، انتساب‌های نادرست، تصحیح.

۱- مقدمه

یکی از منابع مهم در بازیابی سروده‌های شاعران پیشگام بویژه رودکی سمرقندی، فرهنگ‌های لغت است. قدیمی‌ترین فرهنگ موجود که در آن مؤلف به صورت مستقیم ابیاتی از دیوان و مثنوی‌های رودکی و دیگر شاعران پیشگام به استشهاد لغات کهن آمده، لغت فرس اسدی طوسی است.

بنا به گفته محققان، پیش از لغت فرس، فرهنگ‌های دیگری نیز داشته‌ایم که اکنون هیچ‌کدام در دست نیستند (به عنوان مثال فرهنگ قطران تبریزی و فرهنگ ابو حفص سغدی. درباره این دو فرهنگ، بنگرید به: امامی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۷-۱۸). لغت فرس اسدی نیز دارای چند تحریر مختلف است؛ یعنی تعداد لغات و شواهد آن از نسخه‌ای به نسخه دیگر متفاوت است. دلیل این امر، بنا به تحقیق علی‌اشرف صادقی، تکمیل کار مختصر اسدی طوسی توسط شاگردان وی است (برای تفصیل بیشتر در این باره بنگرید به: صادقی، ۱۳۹۳: ۸۰).

از آنجا که دیوان بزرگ رودکی و دیگر شاعران پیشگام در دوره‌ای از تاریخ نایاب شده، مؤلفان سایر فرهنگ‌ها پس از اسدی طوسی، همگی به دست‌نویس‌های لغت فرس مراجعه کرده و شواهد موجود از شاعران پیشگام بی‌دیوان را از آنجا برداشته‌اند؛ به عنوان مثال، اغلب شواهد موجود به نام رودکی در فرهنگ قواس، در دست‌نویس‌های لغت

فرس نیز هست. همچنین، نخجوانی از چند تحریر لغت فرس بهره برده که برخی از این تحریرها به دست ما نرسیده است. مؤلف سایر فرهنگ‌های لغت نیز با بهره‌گیری از فرهنگ‌های ماقبل خود، سیری زنجیروار در ثبت سروده‌های شاعران پیشگام داشته‌اند. تجربه نشان داده است که در فرهنگ‌های لغت، به همان میزان که با ابیات تازه روبه‌رو می‌شویم، به انتساب‌های اشتباه نیز برمی‌خوریم. همین امر موجب شده تا دیوان رودکی به تصحیح نفیسی که پشتوانه کاوش در ۹۲ منبع از این دست را دارد، از ابیاتی آکنده شود که متعلق به رودکی نیست. یکی از مسائلی که در شناسایی انتساب‌های غلط به ما کمک می‌کند، نقد منابع مستند و ریشه‌یابی دلایل خطاهای موجود در آنهاست. یکی از فرهنگ‌های لغتی که در سده اخیر با کوشش فراوان و چشمگیر علامه دهخدا به ثمر رسید، لغت‌نامه است. چاپ لغت‌نامه اولین بار در سال ۱۳۱۹ش. با یک جلد آغاز شد؛ در فاصله زمانی ۱۳۲۵ش. به بعد، دهخدا با همکاری برخی از دوستان دانشمند خود، سایر مجلدات آن را نیز به چاپ رسانید. کار سترگ و بی‌نظیر دهخدا، علاوه بر جمع‌آوری اطلاعات اغلب فرهنگ‌های پیش از خود و نقد اشتباهات آنها، در آوردن شمار زیادی لغات تازه و اعلام جغرافیایی و تاریخی و ... از بطن متون کهن، پاسداری از زبان پارسی و جلوگیری از انحطاط آن بود. شفیع‌ی کدکنی در این باره نوشته است: «اگر از فردوسی بگذریم، معلوم نیست کدام یک از بزرگان ادب ایران‌زمین به اندازه دهخدا به فرهنگ ملی ما ایرانیان خدمت کرده است. کار عظیم و مردانه استاد علی‌اکبر دهخدا درباره واژگان زبان فارسی از کارهای کارستانی است که توفیق انجام آن را باید موهبتی الهی برای زبان فارسی و برای بنیادگذار آن به‌شمار آورد» (شفیع‌ی کدکنی، ۱۳۹۰: ۳۷۷).

از موارد مهمی که در لغت‌نامه به چشم می‌خورد، شمار قابل توجه ابیاتی است که با استفاده از فرهنگ‌های لغت و دیگر منابع به نام شاعران پیشگام نظیر رودکی، منجیک، بوشکور بلخی، دقیقی، کسایی و ... آمده است. دهخدا و همکاران وی در این زمینه،

شمار قابل توجهی از سروده‌های رودکی را به استشهاد لغات آورده و بعضاً درباره ضبط صحیح آن نیز بحث کرده‌اند. این ابیات یا از فرهنگ‌های لغت نظیر لغت فرس (تصحیح‌های موجود و برخی نسخه‌های خطی)، صحاح‌الفرس، تحفه‌الاحباب، مجمع‌الفرس، فرهنگ جهانگیری، فرهنگ رشیدی، آندراج، فرهنگ شعوری و ... هستند یا مستقیماً از کتاب احوال و اشعار رودکی (تصحیح نفیسی چاپ ۱۳۱۹) یا از سایر کتاب‌ها مانند ترجمان‌البلاغه، حدایق‌السحر، المعجم و ... نقل شده‌اند. با وجود این، برخی از ابیات موجود در این فرهنگ که به رودکی منسوب است، در دیوان این شاعر به تصحیح نفیسی (چاپ ۱۳۱۹ و ۱۳۴۱) نیامده و ضروری بود تا در پژوهشی مجزاً تکلیف این ابیات و انتساب آنها مشخص شود.

نگارندگان در پژوهش حاضر نخست با بررسی همه ۱۵ جلد چاپ شده از لغت‌نامه دهخدا (دوره جدید، چاپ ۱۳۷۷-۱۳۷۸)، اقدام به جمع‌آوری شواهد شعری متعلق به رودکی در این فرهنگ کردند. مجموعه این ابیات، با سروده‌های رودکی در تصحیح نفیسی تطبیق داده شد و در این میان، ۷۵ بیت باقی ماند که در لغت‌نامه منسوب به رودکی است، اما در دیوان رودکی موجود نیست.

نگارندگان به بررسی این ابیات از طرق مختلف پرداختند و نهایتاً نتیجه به دست آمده، نشان از نادرستی این انتساب‌ها داشت.

در دیوان رودکی به تصحیح نفیسی ابیاتی وجود دارد که از رودکی نیست. قاعدتاً، دهخدا و همکاران وی در تحریر لغت‌نامه نیز این اشتباهات را نقل کرده‌اند؛ اما ابیاتی که در پژوهش حاضر بررسی خواهند شد، هیچ‌یک در دیوان رودکی به تصحیح نفیسی وجود ندارد و همگی ابیاتی هستند که دهخدا و همکاران وی با بهره‌گیری از سایر منابع یا ... آنها را وارد لغت‌نامه کرده‌اند.

در میان ابیاتی که ما پس از بررسی متوجه اشتباهاتی در انتساب آنها به رودکی شدیم، تعداد ۲۷ بیت جزو سروده‌های منسوب به قطران تبریزی است، مابقی از دیگر

شاعران دوره‌های مختلف شعر فارسی نظیر: شهید بلخی، ابوشکور بلخی، دقیقی، کسایی، عماره مروزی، شاکر بخاری، منجیک ترمذی، آغاجی، ابوسعید، عنصری، فرخی سیستانی، فخرالدین اسعدگرگانی، اسدی طوسی، ناصر خسرو، خاقانی، مولوی و سعدی هستند.

۲- پیشینه پژوهش و ضرورت انجام آن

همان‌طور که فرهنگ‌های لغت از جمله لغت فرس اسدی، صحاح‌الفرس، مجمع‌الفرس و ...، جزو منابع دست اول مصححان دیوان رودکی و بویژه نفیسی بوده، لغت‌نامه نیز یکی از منابع مستند برای بازیابی اشعار شاعران پیشگام بویژه رودکی به‌شمار می‌رود؛ زیرا اولاً دهخدا از منابع لغت و نسخه‌های خطی آن برای تحریر فرهنگ خود استفاده کرده است. یعنی کاری که سایر مؤلفان فرهنگ‌های فارسی بجز آن‌ها با توجه به اسدی طوسی در به‌کارگیری شواهد شعری شاعران پیشگام انجام داده‌اند؛ ثانیاً ممکن است دهخدا هنگام یادداشت‌برداری از منبع یا منابعی شخصی که در مالکیت او بوده یا نسخه‌هایی متعلق به دوستان و همکارانش، بهره برده باشد که امروز مغفول مانده باشد یا اصلاً، در دسترس نباشد.

بنابراین، نقد لغت‌نامه دهخدا در انتساب نادرست برخی ابیات به رودکی، از چند جهت، دارای اهمیت است: نخست این که تکلیف برخی ابیات منسوب به رودکی که در دیوان این شاعر نیست، مشخص می‌شود؛ دوم این که اصلاح این انتساب‌های اشتباه، به مؤسسه دهخدا در رفع این نقیصه، جهت پیراسته کردن این فرهنگ، کمک شایانی خواهد کرد؛ سوم این که معرفی انتساب‌های اشتباه موجب می‌شود تا پژوهشگران یا مصححانی که با این ابیات مواجه می‌شوند، به‌گمان یافتن ابیاتی تازه از رودکی، آنها را جزو سروده‌های رودکی محسوب نکنند.

در میان مصححان دیوان رودکی، جعفر شعار با مراجعه به لغت‌نامه برخی ضبط‌ها و انتساب‌ها را از آنجا نقل کرده است؛ رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۷۸). دیوان شعر رودکی (با شرح و توضیح). پژوهش تصحیح و شرح جعفر شعار، تهران: قطره (ر.ک.:. بیت ۶۴؛ همان: ۸۵، ح ۱۶۵ و ...). رودکی، جعفر بن محمد (۱۳۹۱). دیوان ابوعبدالله جعفر بن محمد بن حکیم ابن عبدالرحمان ابن آدم رودکی سمرقندی. تهیه، تصحیح، پیشگفتار و حواشی قادر رستم، زیر نظر صفر عبدالله، برگردان شاه‌منصور شاه‌میرزا، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.

قادر رستم نیز در تصحیح دیوان رودکی، سه بیت و یک مصراع تازه رودکی را با توجه به لغت‌نامه، وارد دیوان کرده و این خود نشان‌دهنده اهمیت بررسی ابیات منسوب به رودکی در این فرهنگ است. وی درباره ابیات موجود در لغت‌نامه به نام رودکی نوشته است:

«باید گفت در لغت‌نامه ابیات زیادی به رودکی نسبت داده شده است که در اصل متعلق به شعرای دیگری هستند. قسمتی از این ابیات از فرهنگ‌های گذشته به لغت‌نامه منتقل شده و قسمتی به اشتباه خود دهخدا به رودکی نسبت داده شده است. پس از تحقیق این ابیات را که گویندگان اصلی آنها دقیقی، کسایی، فرخی، قطران، سنایی و دیگران بوده‌اند کنار گذاشتیم. اما دو سه بیت دیگر نیز هست که در دیوان‌ها و مجموعه‌های اشعار هیچ شاعری پیدا نکردم و چون سبک آنها با سبک رودکی فاصله داشت، در انتساب آنها به استاد رودکی مردد شدم و به مجموعه حاضر وارد نکردم. این ابیات باید مورد تحقیق و تدقیق عمیق قرار بگیرد. ولی سه بیت و یک مصراع که در هیچ منبع دیگر ندیدم و در انتساب آنها به رودکی هیچ تردیدی نیست از لغت‌نامه وارد این کتاب شده است» (قادر رستم، ۱۳۹۱: ۲۳).

شایان ذکر است که علی رواقی در تصحیح جدید خود از دیوان رودکی، همین یافته‌های قادر رستم را در دیوان آورده است (ر.ک.:. رواقی، ۱۳۹۹: ۲۲ و ۳۲).

از دیگر مصححانی که به لغت‌نامه برای بازیابی سروده‌های شاعران پیشین مراجعه کرده، دبیرسیاقی است. محمد دبیرسیاقی (۱۳۵۴)، گنج بازیافته، چاپ دوم، تهران: اشرفی.

وی چهارده بیت از ابیات منسوب به ابوشکور بلخی را که در شرح احوال این شاعر آمده، از لغت‌نامه آورده است (ر.ک.: دبیرسیاقی، ۱۳۵۴: ۷۰).

بجز این، پژوهش‌هایی دیگر در نقد فرهنگ دهخدا به انجام رسیده که در آنها به مسأله انتساب ابیات شاعران پیشگام بویژه رودکی پرداخته نشده و از این جهت پژوهش حاضر در بررسی انتساب ابیات به نام رودکی، هم تازه و هم کاملاً ضروری است. برخی پژوهش‌های انتقادی بر لغت‌نامه دهخدا بدین شرح است: علی‌اشرف صادقی «شیوه فرهنگ‌نویسی در لغت‌نامه دهخدا» (فرهنگ‌نویسی، شماره ۲، ۱۳۸۸، ۲-۳۲)؛ رضا استادی «کاستی‌های و ضعف‌ها در لغت‌نامه دهخدا» (کیهان اندیشه، شماره ۷۹، ۱۳۷۷، ۹۴-۱۲۱)؛ آرش امرایی «ضرورت ویرایش مجدد لغت‌نامه دهخدا» (نقد کتاب ادبیات و هنر، شماره ۵، ۱۳۹۵، ۲۲۷-۲۳۶)؛ نجمه درّی «شعر سنایی در لغت‌نامه دهخدا» (جستارهای نوین ادبی، شماره ۱۷۸، ۱۳۹۱، ۵۷-۸۰) و ...

۳- بحث و بررسی

ابیاتی که در ادامه به بررسی آنها خواهیم پرداخت، از چندین شاعر هم‌دوره و حتی دوره‌های بعد از رودکی است که در لغت‌نامه اشتبهاً به نام رودکی ضبط شده‌اند. در ادامه این ابیات را با تفکیک نام شاعران بررسی خواهیم کرد.

۳-۱- اشعاری از قطران تبریزی به نام رودکی

سهم بیشتر ابیات منسوب به رودکی در لغت‌نامه، به واسطه برخی منابع نظیر دیوان مجعول رودکی، فرهنگ جهانگیری، فرهنگ رشیدی، مجمع‌الفرس، فرهنگ انجمن آرا،

فرهنگ *آندراج* و برخی منابع دیگر نظیر مقاله هرمان اته، جنگ‌های خطی و ... متعلق به قطران تبریزی است. احتمالاً سرچشمه این منابع، در مرتبه نخست دیوان مجعول و پس از آن جنگ‌ها و سفینه‌های شعری متأخر است. نفیسی در صفحات ۶۶۰ تا ۷۷۴ از کتاب *احوال و اشعار رودکی* جلد دوم چاپ سال ۱۳۱۰، این گونه ابیات را در قالب قصاید بررسی کرده است؛ ما نیز از تکرار کار ایشان خودداری کرده‌ایم.

برخی از این ابیات، به واسطه فرهنگ جهانگیری به دیوان رودکی به تصحیح نصرالله امامی نیز وارد شده است (ر.ک.: شریفی صحی، ۱۳۹۴: ۲۴۹-۲۵۱).

مطابق بررسی‌های ما تعداد ابیاتی که در لغت‌نامه به نام رودکی آمده و در دیوان قطران نیز دیده می‌شوند ۲۷ بیت است که ذیل یک یا چند واژه آمده‌اند. ما مدخل‌هایی را که ذیل آنها بیت یا ابیاتی موجود در دیوان قطران به نام رودکی آمده، در زیر به صورت منظم آورده‌ایم. بدین صورت که ذیل واژه‌های ذکرشده، یک بیت به نام رودکی آمده است؛ یعنی یک بیت در همه این مدخل‌ها مشترک است. این مدخل‌ها چنین است:

ذیل واژه‌های «آکند»، «آکندن»، «سحر آگند»، «مشک آگین» و «نشان» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «پی کندن» و «راود» (یک بیت)؛ ذیل واژه «روزیمند» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «زیرکسار» و «سار» (یک بیت)؛ ذیل واژه «شام» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «غالیه گون»، «گون»، «نگون» و «نون» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «سارا» و «مکلل»، ذیل واژه «شکبیدن» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «گرد» و «مه» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «قالی»، «پرنون» و «غالی» (یک بیت)؛ ذیل واژه «گردون» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «پنداری» و «گلگون» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «معلم» و «نیسانی» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «تابدار» و «معجر» (یک بیت)؛ ذیل واژه «دوتایی» (یک بیت)؛ ذیل واژه «ساده» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «آل» و «درغال» (یک بیت)؛ ذیل واژه «اعاده» (یک بیت)؛ ذیل واژه «بتستان» (یک بیت)؛ ذیل واژه «برهون» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های «اندر» و «رفتار» (یک بیت)؛ ذیل واژه‌های زره پوش، «غزلگوی» و «کمان کش» (یک بیت)؛ ذیل واژه «شام» (دو

بیت)؛ ذیل واژه «لاله» (یک بیت)؛ ذیل واژه «همان» (یک بیت)؛ ذیل واژه «هندوی» (یک بیت).

۳-۲- ایاتی از شهید بلخی

در لغت‌نامه سه بیت به نام رودکی آمده که در منابع دیگر منسوب به شهید بلخی است. این ابیات به شرح زیر است:

باهنر را هنر سپاه بس است بی‌هنر با هزار کس تنهاست
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۵۳۰۸، ج ۴)

در لغت‌نامه ذیل واژه «بی‌هنر»، این بیت به نام رودکی آمده است. مدبری همین بیت را با اختلاف «با ادب را ادب» در مصراع اول و «بی‌ادب» در مصراع دوم، در یک قطعه سه بیتی، با استناد به *لباب‌الالباب*، *مجمع‌الفصحا* و *آتشکده*، جزو اشعار شهید بلخی آورده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۲۸). در *عرفات‌العاشقین* نیز این بیت جزو سروده‌های شهید بلخی آمده است (ر.ک.: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۰۵۲/۴). شایان ذکر است که دهخدا در *امثال* و حکم این بیت را با اختلاف مذکور، همانند *لباب‌الالباب* و ...، به همراه دو بیت دیگر به نام شهید آورده است (ر.ک.: دهخدا، ۱۳۸۳: ۳۴۳/۱). در *تحفه‌الملوک* (ص ۳) نیز این بیت بدون نام سراینده آمده است.

چند بردارد این هریوه خروش نشود باده بر سماعش نوش
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۲۸۴۵، ج ۱۵)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه «نوش»، به نام رودکی آمده است. مدبری همین بیت را به همراه بیت زیر جزو سروده‌های شهید بلخی آورده است:

چند بردارد این هریوه خروش نشود باده بر سرودش نوش
راست گویی که در گلوش کسی پوشکی را همی بمالد گوش
(مدبری، ۱۳۷۰: ۳۱)

در فرهنگ‌های متعدد این بیت به نام شهید بلخی آمده است (درباره منابع مستند این بیت به نام شهید بلخی بنگرید به: همانجا). شایان ذکر است که شواربی مقدم همین بیت را با اختلاف «سرودش» در مصراع دوم، جزو سروده‌های منتسب به منجیک ترمذی آورده است (ر.ک.: منجیک ترمذی، ۱۳۹۱: ۶۲).

یک تازیانه خوردی بر جان از آن دو زلف کز زخم آن بماندی پیچان چو رود شیب
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۲۳۲۸، ج ۸)

در لغت‌نامه این بیت ذیل واژه «رود»، به نام رودکی آمده است. در برخی از منابع لغت از جمله لغت فرس اسدی (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۲۳)، صحاح‌الفرس (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۴۰) و فرهنگ حلیمی (حلیمی، بی‌تا، برگ ۱۶۷) این بیت، بیت نخستین قطعه‌ای سه بیتی است که ذیل واژه «مکیب»، به نام شهید بلخی آمده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۲۷).

مصراع دوم در لغت فرس و صحاح‌الفرس بدین صورت است: «کز درد او، بماندی مانند زرد سیب» (ر.ک.: همانجا). در لغت حلیمی نیز چنین است «کز زخم آن بمانده‌ای برسان زرد شیب» (حلیمی، بی‌تا: برگ ۱۶۷). در حاشیه لغت فرس نخجوانی، هر سه بیت با خطی تازه به نسخه افزوده شده که ضبط مصراع دوم آن چنین است: «کز درد آن بماندی مانند رود سیب» (اسدی طوسی، ۱۳۶۶: ق ۲۱۸). همچنین در صحاح‌الفرس مصراع نخست با اختلاف «چشم»، در لغت فرس با اختلاف «دو چشمش» و در لغت حلیمی و حاشیه لغت فرس نخجوانی با اختلاف «دو چمش» آمده که همین ضبط دقیق‌تر است. ضمناً ضبط «برسان زرد سیب» که در لغت حلیمی آمده ضبطی سخنه‌تر است؛ هم از جهت توازنی که با «بر جان» در مصراع اول از نظر موسیقایی ایجاد می‌کند و هم این‌که از نظر سبکی، کهن‌تر است. همانند ضبط «چمش» بجای «چشم» که هم کهنه‌تر است و هم در سبک خراسانی بویژه در شعر شاعران پیشگام سابقه دارد.

۳-۳- ایباتی از دقیقی

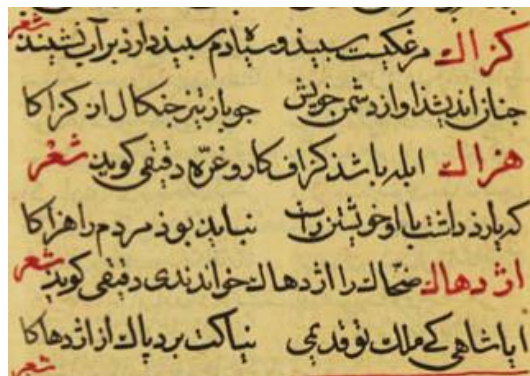
در لغت‌نامه، پنج بیت به نام رودکی آمده که از دقیقی است. این ابیات مجموعاً ذیل هشت واژه آمده که به شرح زیر است:

چنان اندیشد او از دشمن خویش چو باز تیزچنگال از کراکا
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۸۲۹۸، ج ۶)

در لغت‌نامه این بیت در حالی ذیل واژه «چو» به نام رودکی ضبط شده که در دیگر فرهنگ‌های لغت نظیر لغت فرس ذیل واژه «کراک^۱» به نام دقیقی آمده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۶۳؛ همان، ۱۳۱۹: ۲۵۲؛ همان، ۱۳۳۶: ۹۱؛ همان^۲، ۱۳۶۵: ۱۴۴). در سایر منابع نیز این بیت به نام دقیقی آمده است^۳ (برای نمونه ر.ک.: نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۸۵؛ قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۵۹؛ حلیمی، بی تا: برگ ۱۴۱).

روشن نیست چرا در این موضع از لغت‌نامه بیت مذکور به نام رودکی ضبط شده؛ زیرا ذیل برخی واژه‌های دیگر نظیر «کراک، چنگال و خویش»، بیت به درستی به نام دقیقی ضبط شده است.

شایان ذکر است که چند بیت دیگر هم‌سنگ و هم‌قافیه با بیت مورد بحث به نام دقیقی در فرهنگ‌هایی آمده که احتمال دارد همه آنها از یک قصیده باشند.

(اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۸۹)

(همچنین ر.ک.: شریعت، ۱۳۷۳: ۹۵).

چو آب اندر شمر بسیار ماند زهومت گیرد از آرام بسیار
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۸۲۹۹، ج ۶)

مؤلفان لغت‌نامه بیت فوق را ذیل واژه «چو» به نام رودکی نقل کرده‌اند. این در حالی است که در لغت‌نامه همین بیت ذیل واژه‌های «آرام»، «از»، «بسیار»، «زهومت»، «شمر»، «گرفتن» و ... به نام دقیقی ضبط شده‌است. هم‌چنین در سایر منابع این بیت همراه با بیتی دیگر به نام دقیقی آمده‌است (ر.ک.: اسدی‌طوسی، ۱۳۱۲: ۵۱؛ همان، ۱۳۱۹: ۱۳۴، ج ۳؛ همان، ۱۳۶۵: ۹۷؛ شریعت، ۱۳۷۳: ۹۹؛ دهخدا، ۱۳۸۳: ۱/۱۳ و ...).

بخیزد یکی تندگرد از میان که روی اندر آن گرد گردد نغام
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۹۳۰۸، ج ۶)

مؤلفان لغت‌نامه، این بیت را ذیل واژه «خاستن» به نام رودکی ضبط کرده‌اند. در برخی مواضع دیگر از لغت‌نامه، به عنوان نمونه ذیل واژه‌های «نغام»، «تند»، «گرد»، «گردیدن» و «خزیدن»، همین بیت به نام دقیقی آمده‌است.

در دیوان دقیقی نیز این بیت به همراه بیتی دیگر با استناد به برخی فرهنگ‌های لغت، جزو اشعار دقیقی نقل شده‌است (ر.ک.: شریعت، ۱۳۷۳: ۱۰۲).

در فرهنگ‌های لغت از جمله لغت فرس، فرهنگ حلیمی، فرهنگ سروری، فرهنگ شعوری و ... این بیت ذیل واژه «نغام» یا «نغام» به نام دقیقی آمده‌است (ر.ک.: همان، ۱۷۷).

حور بهشتی گرش ببند بی‌شک حفره زند تا زمین بیارد آهون
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۴۳۴۷، ج ۹)

در لغت‌نامه این بیت ذیل واژه «شک»، به نام رودکی آمده‌است. در دیگر فرهنگ‌های لغت از جمله لغت فرس، فرهنگ قواس و مجمع‌الفرس، ذیل واژه «آهون» و نیز در عرفات‌العاشقین، این بیت به نام دقیقی آمده‌است (ر.ک.: شریعت، ۱۳۷۳: ۱۰۴ و ۱۷۸).

همچنین مؤلفان لغت‌نامه، ذیل واژه‌های «حور»، «بی‌شک»، «آهون» و ... این بیت را به‌نام دقیقی ضبط کرده‌اند.

کنون کنده و سوخته خانه‌هاشان همه بازبرده بتابوت و زنبر
(دهخدا، ۱۳۸۷: ۱۳۸۲۵، ج ۹)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه‌های «سوخته»، «کندن»، «کنون» و «همه»، به‌نام رودکی آمده‌است. در لغت فرس این بیت ذیل واژه «زنبر»، به‌نام دقیقی آمده (ر.ک.: اسدی‌طوسی، ۱۳۱۹: ۱۳۲) و شریعت نیز با توجه به این منبع، آن را جزو اشعار دقیقی آورده‌است (ر.ک.: شریعت، ۱۳۷۳: ۱۰۲). شایان ذکر است که در لغت‌نامه ذیل واژه‌های «شان» و «تابوت»، بیت فوق به‌درستی به‌نام دقیقی آمده است.

۳-۴- ابیاتی از ابوشکور بلخی

از ابوشکور بلخی سه بیت در لغت‌نامه به نام رودکی ضبط شده است. این ابیات به شرح زیر هستند:

سبک نیک زن سوی چاکر دوید برهنه به اندام من درمخید
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۰۶۵۸، ج ۷)

مؤلفان لغت‌نامه، این بیت را ذیل واژه «درمخیدن»، به‌نام رودکی نقل کرده‌اند؛ این در حالی است که آنها ذیل واژه‌های «مخیدن»، «پیرزن»، «اندام»، «خانه» و «سبک»، با اختلاف «پیرزن» به جای «نیک زن»، همین بیت را به‌نام ابوشکور ضبط کرده‌اند. مدبری نیز با همین اختلاف، بیت را با استناد به لغت فرس، جزو مثنوی آفرین‌نامه ابوشکور نقل کرده‌است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۱۰۰).

مرید آن ز بازوش برکند گوشت مر آن کوبه را داد با یک دو گوشت
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۸۶۶۵، ج ۱۲)

این بیت در لغت‌نامه تنها ذیل واژه «کوبه»، به نام رودکی ضبط شده است. در سایر مواضع لغت‌نامه، ذیل واژه‌های «غوشست» و «ابوشکور»، با اختلاف «مریدان»، به نام ابوشکور ضبط شده است.

مدبری نیز این بیت را با اختلاف مذکور و با استناد به لغت فرس، جزو ابیات آفرین‌نامه ابوشکور نقل کرده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۹۸).

چو دینار باید مرا یا درم فراز آورم من به نوک قلم
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۶۴۰، ج ۱۵)

در لغت‌نامه ذیل «یا»، این بیت را به نام رودکی ضبط کرده‌اند؛ اما ذیل دو واژه «نوک» و «درم» مؤلفان، این بیت را به درستی به نام ابوشکور آورده‌اند. همچنین در دو فرهنگ لغت فرس و مجمع‌الفرس نیز این بیت به نام ابوشکور ضبط شده و مدبری آن را جزو ابیات مثنوی آفرین‌نامه آورده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۱۰۴).

۳-۵- دو بیت از کسایی مروزی

در لغت‌نامه دو بیت زیر از کسایی مروزی به نام رودکی ضبط شده که این انتساب اشتباه است:

به راه شاه نیاز اندرون سفر مسگال که مرد کوفته گردد بدین ره اندر سخت
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۸۳۶، ج ۸)

مؤلفان لغت‌نامه ذیل واژه «راه‌شاه»، بیت فوق را به رودکی نسبت داده‌اند. ریاحی این بیت را با استناد به لغت فرس، صحاح‌الفرس، فرهنگ قواس و فرهنگ رشیدی، جزو سروده‌های کسایی آورده است (ر.ک.: ریاحی، ۱۳۸۶: ۷۳، ج ۵۳). همچنین در لغت‌نامه ذیل واژه‌های «مرد»، «سفر»، «نیاز» و ... این بیت به نام کسایی ضبط شده است.

ای به کس خویش بر نورده نهاده و آن همه داده به مویه و به وقایه
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۲۲۲، ج ۱۵)

در لغت‌نامه ذیل واژه «وقایه»، این بیت به نام رودکی آمده است. ریاحی این بیت را جزو اشعار کسایی نقل نکرده اما در لغت فرس نخجوانی ذیل «نورده»، به نام کسایی آمده است.

در لغت‌نامه ذیل واژه «نورده»، بیت با همین ضبط به نام کسایی آمده و دهخدا به منبع مذکور ارجاع داده است. شایان ذکر است که اقبال در تصحیح لغت فرس، بیت را بر اساس تحریر نائینی از نسخه فوق (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۲: ۱۶۲) با اختلاف «بمویه» بجای «بموزه» در مصراع دوم، ضبط کرده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۵۵). با وجود این، انتساب این بیت ذیل واژه «وقایه» به نام رودکی در لغت‌نامه، وجهی ندارد و به احتمال زیاد اشتباه مؤلفان بوده است؛ زیرا علاوه بر اینکه تاکنون منبعی برای استناد این بیت به نام رودکی نداریم، ذیل واژه «نورده»، بیت را به نام کسایی آورده‌اند که بر اساس نسخه لغت فرس نخجوانی است.

۳-۶- ابیاتی از عنصری

از عنصری بلخی سه بیت در لغت‌نامه اشتباهاً به نام رودکی ضبط شده است. شرح این ابیات به صورت زیر است:

کهنه عرصه‌ای از جاه او فزون ز فلک کمینه جزوی از قدر او مه از کیوان
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۵۸۰۴، ج ۱۰)

در لغت‌نامه ذیل واژه «عرصه»، این بیت به نام رودکی ضبط شده است؛ حال آن که بیت فوق، سومین بیت از قصیده‌ای با مطلع زیر از عنصری بلخی است:

همی روم بمراد و همی زیم به امان بجاه و دولت و نام خدایگان جهان
(عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ۲۳۷)

همچنین، در برخی فرهنگ‌های لغت نظیر لغت فرس، بیت مورد بحث ذیل واژه «کمینه»، به نام عنصری آمده است (اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۵۵).

شایان ذکر است که مؤلفان لغت‌نامه، ذیل واژه «فزون»، بیت را اشتبهاً به‌نام منوچهری آورده‌اند. همچنین ذیل واژه‌های دیگر از جمله: «کمینه»، «کهنه»، «جاه»، «کیوان»، بیت مذکور به‌درستی به‌نام عنصری آمده است.

بود مرد آمده در بند سخت چو جنبنده گردد شود، نیک‌بخت
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۲۹۶۲، ج ۱۵)

در لغت‌نامه ذیل واژه «نیک‌بخت»، این بیت به‌نام رودکی آمده است. در لغت فرس، این بیت با اختلاف «جنیده» ذیل واژه «آرمده»، به‌نام عنصری آمده (ر.ک.: اسدی‌طوسی، ۱۳۱۹: ۵۰۹) و اقبال (مصحح دیوان عنصری)، همین بیت را جزو اشعار پراکنده عنصری بلخی در دیوان وی آورده است (ر.ک.: عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ۳۵۲).

شایان ذکر است که در لغت‌نامه، ذیل برخی از مدخل‌ها نظیر «آرمده» و «سخت»، این بیت به‌نام عنصری آمده است.

هرچه تانی وز آن فرو مولی نشمرند از تو آن به بشکولی
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۴۴۲، ج ۱۵)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه «هرچه»، به‌نام رودکی آمده است. در لغت فرس این بیت ذیل واژه «بشکول»، به‌نام عنصری آمده (ر.ک.: اسدی‌طوسی، ۱۳۱۹: ۳۱۶) و بر اساس همین منبع در دیوان وی نیز آمده است (عنصری بلخی، ۱۳۶۳: ۳۷۰). همچنین ذیل واژه‌های «بشکول»، «فرومولیدن» و «شمردن»، این بیت به‌نام عنصری آمده است.

۳-۷- ایاتی از فرخی سیستانی

در لغت‌نامه چهار بیت به‌نام رودکی آمده که در دیوان فرخی سیستانی دیده می‌شود. این ابیات به شرح زیر هستند:

باغ اندر کنون مردم نبرد مجلس از مجلس براغ اندر کنون آهو نبرد سیله از سیله
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۵۸، ج ۱)

در لغت‌نامه، این بیت ذیل واژه «آهو»، به نام رودکی آمده است اما در دیوان فرّخی این بیت، بیت سوم از قصیده‌ای با مطلع زیر است:

عروس ماه نیسان را جهان سازد همی دجله به باغ اندر همی بندد ز شاخ گلبنان کله
(فرّخی سیستانی، ۱۳۸۰: ۳۴۹)

ضمناً، این بیت در لغت فرس، ذیل واژه «سیله»، به نام فرّخی آمده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۴۸۰).

از زلف تو بوی عنبر و بان آید ز آن تنگ دهان هزار چندان آید
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۳۰۲، ج ۳)

در لغت‌نامه این بیت ذیل واژه «بان» به نام رودکی آمده؛ حال آن که در دیوان فرّخی، بیت نخستین از رباعی منسوب به این شاعر است. در دیوان بیت دوم این رباعی چنین است:

زلف تو همی سوی دهان زان آید خربنده به خانه شتریان آید
(فرّخی سیستانی، ۱۳۸۰: ۴۴۵)

مرغزاری که فسیله‌گه اسبان تو گشت شیر کآنجا برسد فرد بخاید چنگال
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۸۲۸۷، ج ۶)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه «چنگال خاییدن»، به نام رودکی آمده است. اما در اصل از فرّخی بوده و در دیوان وی، بیت بیستم از قصیده‌ای با مطلع زیر است:

تا خزان تاختن آورد سوی باد شمال همچو سرمازده با زلزله گشت آب زلال
(فرّخی سیستانی، ۱۳۸۰: ۲۲۰)

شایان ذکر است که در دیوان مصراع دوم با اختلاف «خرد» بجای «فرد»، ضبط شده است. همچنین در دیگر مواضع لغت‌نامه: ذیل واژه‌های «خاییدن»، «فسیله‌گه» و «گه»، بیت مذکور به نام فرّخی آمده است.

به وصف کردن او دُر بیارد و عنبر ز طبع مدحت‌گوی و ز لفظ مدحت‌خوان
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۰۵۳۳، ج ۱۳)

این بیت در لغت‌نامه ذیل مدخل «مدحت‌گوی»، به نام رودکی است. اما در دیوان
فرخی بیت هفدهم از قصیده‌ای با مطلع زیر است:

بنفشه زلف من آن آفتاب ترکستان همی بنفشه پدید آرد از دو لاله ستان
(فرخی سیستانی، ۱۳۸۰: ۲۵۳)

۳-۸- ایاتی از دیگر شاعران

بجز شاعران مذکور، ۱۹ بیت از دیگر شاعران، نظیر عماره مروزی، شاکر بخارایی،
آغاجی، ابوالعباس، ناصر خسرو، اسدی طوسی، فخرالدین اسعدگرگانی، سنایی، خاقانی،
سعدی، مولوی وارد لغت‌نامه شده که ما در زیر آنها را معرفی خواهیم کرد:

نبوده مرا هیچ با تو عتیب مرا بی‌گنه کرده‌ای شیب و تیب
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۷۱۸۶، ج ۵)

مؤلفان لغت‌نامه ذیل واژه «تیب»، بیت فوق را از دو فرهنگ جهانگیری و انجمن‌آرا،
به نام رودکی آورده‌اند؛ حال آن که در هر دوی این منابع ذیل واژه «تیب» به معنی
«سرگشته و مدهوش»، بیت فوق به نام دقیقی آمده است (ر.ک.: جمال‌الدین انجو، ...؛
هدایت، ۱۲۸۸: ۲۸۶). شایان ذکر است که در دیوان دقیقی به تصحیح شریعت، دبیرسیاقی
(در دیوان دقیقی و گنج بازیافته) و رهین (در دقیقی‌نامه)، این بیت در بخش ابیات
پراکنده با استناد به فرهنگ جهانگیری، به نام دقیقی آمده است^۴ (ر.ک.: شریعت^۵
، ۱۳۷۳: ۱۱۳؛ دبیرسیاقی، ۱۳۵۴: ۱۷۹؛ رهین، ۱۳۵۴: ۶۴).

در لغت فرس اسدی ذیل واژه «شیب» به معنی «آشفتن» و «شیفتن»^۶، این بیت با
ضبطی دیگر به عماره مروزی^۷ منسوب است. صورت بیت در سه چاپ لغت فرس بجز
چاپ هرن چنین است:

نبود ایچ مرا با بتم عتیب مرا بی‌گنهی کرد شیب شیب
(اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۲۷)

(همچنین ر.ک.: همان، ۱۳۳۶: ۹؛ همان، ۱۳۶۵: ۳۸).

در لغت فرس، چاپ هرن، مصراع نخست با اختلاف «عتاب» و مصراع دوم با اختلاف «بی‌کهنی (کذا)»، ضبط شده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۹).

در فرهنگ تحفة الاحباب، بیت همانند صورت نخست با اختلاف «ایچ» ضبط شده و به حقیقی منسوب است (حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۲۱۴)؛ اما به نظر می‌رسد «حقیقی»، تحریف «دقیقی» باشد.

در فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار این بیت با ترکیبی از ضبط صورت اول و دوم، بدون ذکر نام سراینده آن، به صورت زیر آمده است:

نبوده مرا ایچ با تو عتیب مرا بی‌گنه [گنه] کرده‌ای شیب شیب
(فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۴۷)

در نسخه خطی لغت فرس دانشگاه پنجاب نیز مصراع نخست بیت به همین صورت و تنها با اختلاف «نبود»، ضبط شده و مصححان آن را بر اساس دو نسخه دیگر تصحیح کرده‌اند (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۶۵: ۳۸، حاشیه ۵).

در لغت‌نامه ذیل واژه‌های «ابومنصور» و «گنه»، همانند ضبط لغت فرس، ذیل «آسیب و شیب» (همانند ضبط تحفة الاحباب)، و ذیل «شیب» (همانند ضبط تحفة الاحباب با اختلاف «ایچ»)، بیت به نام عماره مروزی ضبط شده است. با وجود این، گمان می‌رود اشتباه مؤلفان لغت‌نامه یا شخص دهخدا^۸ به دلیل وجود بیتی منسوب به رودکی در فرهنگ‌ها باشد^۹ که موجب بروز این خطا شده است.

در منابع، دو صورت مذکور از بیت، یک صورت واحد بوده‌اند که کاتبان به مرور زمان آن را تصحیح یا دستکاری کرده‌اند. در لغت فرس تصحیح هرن (نسخه واتیکان) که باید آن را منبع آغازین ضبط بیت دانست، سه بیت از عماره به دنبال هم، به استشهاد

سه واژه «شیب»، «زیب» و «نهیب»، به صورت زیر آمده که نشان می‌دهد هر سه بیت از یک قصیده انتخاب شده‌اند:

نبوذ ایچ مرا با بتم عتاب مرا بی‌کهنی (کذا) کرد شیب‌شیب
(ذیل شیب)
ندارد بر آن زلف مشک‌بوئی ندارد بر آن روی لاله‌زیب^{۱۱}
(ذیل زیب)
چنان بافته برکشتم از غمان چنان گم‌ره برکشتم از نهیب
(ذیل نهیب)

با توجه به قدمت نسخ خطی لغت فرس (نسخه‌های کتابخانه واتیکان، ایندیا آفیس و پنجاب)، تکلیف انتساب بیت اندکی روشن می‌شود که بیت را از عماره بدانیم نه دقیقی^{۱۱}.

یک لخت خون بچه تا کم فرست از آنک هم بوی مشک دارد و هم گونه عقیق
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۰۳۰۳، ج ۷)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه «داشتن»، به نام رودکی آمده است. مدبری همین بیت را با استناد به لغت فرس (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۲۵۰) و عجایب‌اللغة (ر.ک.: ادیبی، ۱۳۸۹: ۷۳)، جزو اشعار عماره مروزی آورده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۳۵۹). در دیگر چاپ‌های لغت فرس نیز این بیت به نام عماره ضبط شده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۸۹۷: ۶۱؛ همان، ۱۳۳۶: ۸۷؛ همان، ۱۳۶۵: ۱۴۳).

در منابع فوق اختلاف بیت چنین است: لغت فرس تصحیح هرن: مصراع اول با اختلاف: یکی قحف؛ لغت فرس تصحیح دبیرسیاقی و عجایب‌اللغة: «یک قحف»؛ لغت فرس تصحیح مجتبابی و صادقی، مصراع نخست با اختلاف: «یک قحف خون بچه تا کم رزم فرست».

ضبط اخیر تنها در در لغت فرس نسخه پنجاب موجود است که البته دستکاری، در آن به وضوح دیده می‌شود. با وجود این، مشخص است که در غالب نسخه‌های لغت فرس اسدی، مصراع نخست با اختلاف «قحف»، بجای «لخت»، ضبط شده است. اما اقبال در تصحیح خود، ضبط «لخت» را از نسخه نخجوانی (مورخ ۷۶۶ق) (ر.ک.: همان، ۷۶۶ق: ۲۹۴) برگزیده که البته با توجه به ضبط غالب نسخه‌های خطی لغت فرس، ضبط «قحف» به معنی «قدح» (ر.ک.: دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل قحف که البته هیچ شاهد شعری برای آن ذکر نشده است) صحیح‌تر می‌نماید.

در دیوان انوری قطعه‌ای سه‌بیتی در طلب شراب هست که بیت مورد بحث، بیت دوم آن است:

ای خواجه مبارک بر بندگان شفیق فریادرس که خون رهی ریخت جاثلیق
لختی ز خون بچه تا کم فرست از آنک هم بوی مشک دارد و هم گونه عقیق
تا ما بیاد خواجه دگر بار پر کنیم از باده خون اکحل و قیفال و باسلیق
(انوری، ۱۳۷۶: ۲/۶۶۷)

مدرس رضوی این قطعه را از هشت نسخه خطی دیوان انوری مورد استفاده خود نقل کرده است (همچنین بنگرید به دیوان انوری به تصحیح نفیسی: همان، ۱۳۶۴: ۴۱۱). شایان ذکر است که در این قطعه نیز «لختی»، ممکن است در اصل «قحفی» باشد. بجز دو انتساب پیشین، ریاحی نیز بیت مورد بحث را به همراه قطعه مذکور، با اختلاف «یک جام خون بچه تا کم»، از لباب‌الالباب، عرفات‌العاشقین و مجمع‌الفصحا، جزو اشعار کسایی نقل کرده است (ر.ک.: ریاحی، ۱۳۸۶: ۸۴)؛ دبیرسیاقی نیز در پیشاهنگان شعر فارسی قطعه را از آن کسایی دانسته است (دبیرسیاقی، ۱۳۷۴: ۱۳۱).

از آنجا که این بیت در فرهنگ‌های لغت، تذکره‌ها و نسخ خطی دیوان انوری، با سه انتساب متفاوت همراه است، دقیق نمی‌توان گفت بیت از کدام شاعر است؛ اما قطعاً بیت از رودکی نیست. یک احتمال وجود دارد و آن، این است که با توجه به تألیف

لغت فرس اسدی (قرن ۵ ه.ق.) و حیات انوری (قرن ۶ ق.)، انوری بیت مورد بحث را از عماره وام گرفته و در قطعه خود آورده باشد. همچنین ممکن است روایت *لباب‌الباب* در انتساب این قطعه به نام کسایی درست باشد (الله اعلم).

تو در پای پیلان بُدی خاشه روب گواره کشی پیشه با رنج و کوب
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۴۴۶۸، ج ۳)

این بیت در *لغت‌نامه* ذیل واژه‌های «بُدن» و «پیشه»، به نام رودکی آمده اما در اصل از *گرشاسب‌نامه* اسدی طوسی است (اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۱۷). در *لغت فرس* اسدی این بیت ذیل واژه «کوب^{۱۲}»، به نام اسدی ضبط شده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۳۱). همچنین در *لغت‌نامه* ذیل واژه‌های «خاشه روب»، «گواره کشی» و «کوب»، این بیت به نام اسدی آمده است.

چه جویی آن ادبی کان ادب ندارد نام چه گویی آن سخنی کان سخن ندارد چم
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۸۲۴۴، ج ۳)

در *لغت‌نامه* این بیت ذیل واژه «چم داشتن»، با استناد به *لغت فرس* به نام رودکی آمده است. اما در *لغت فرس*، ذیل واژه «چم»، به نام شاکر آمده است (ر.ک.: اسدی طوسی، ۱۳۱۹: ۳۵۰). همچنین مدبری بیت مذکور را بر اساس همین منبع، جزو سروده‌های شاکر بخاری آورده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۴۸).

نسوزد عشق را جز عشق خرمن چنان چون بشکند آهن به آهن
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۹۷۲۴، ج ۷)

در *لغت‌نامه* ذیل واژه «خرمن»، این بیت به نام رودکی آمده؛ اما از ویس و رامین فخرالدین اسعد گرگانی است (ر.ک.: گرگانی، ۱۳۴۹: ۴۴۷).

در بیتی دیگر از این مثنوی که شبیه به بیت مذکور است آمده:

نبرد عشق را جز عشق دیگر چرا یاری نگیری زو نکوتر
(گرگانی، ۱۳۴۹: ۳۷۰)

تصحیح اشتباهاتی در انتساب برخی ابیات به رودکی سمرقندی در لغت‌نامه دهخدا ۳۱

شایان ذکر است که در *امثال و حکم*، بیت مورد بحث در برخی مواضع آمده که به‌درستی به ویس و رامین ارجاع داده شده است (ر.ک.: دهخدا، ۱۳۸۳: ۱/۷۴؛ همان: ۴/۱۸۱۲).

دردا که در این زمانه غم پرورد حیف‌ا که در این بادیه عمرنورد
هر روز فراق دوستی باید دید هر لحظه وداع همدمی باید کرد
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۰۵۸۵، ج ۷)

این رباعی ذیل واژه «دردا» در *لغت‌نامه* به‌نام رودکی آمده است. نفیسی همین رباعی را با اختلاف «پر غم و درد» در مصراع نخست و «دایره غم پرورد» در مصراع دوم، جزو سروده‌های منسوب به ابوسعید آورده است (ر.ک.: ابوسعید ابوالخیر، ۱۳۵۰: ۲۷).

پس سلیمان گفت ای پشه کجا باش تا بر هر دو رانم من قضا
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۷۸۹، ج ۸)

در *لغت‌نامه* ذیل واژه «راندن»، این بیت به‌نام رودکی آمده؛ اما در اصل از مثنوی معنوی مولوی است (ر.ک.: مولوی، ۱۳۸۶: ۵۴۱).

چو از سرکشی کرد هر سو نگاه شکوخید و افتاد بر خاک راه
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۴۴۱۲، ج ۹)

این بیت در *لغت‌نامه* ذیل واژه «شکوخیدن»، به‌نام رودکی آمده است. سروری در فرهنگ *مجمع‌الفرس* ذیل همین واژه، بیت را به آغاجی منتسب کرده و مدبری نیز آن را جزو اشعار این سراینده پیشگام آورده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۱۹۶).

گر به جان خرمی، دواسبه درآی ور بدل «خوشندی» خر اندر کش
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۰۴۷۳، ج ۱۳)

در *لغت‌نامه* این بیت ذیل واژه «مخالفت» (مخالفت قیاس) به‌نام رودکی آمده است. در دیوان خاقانی این بیت به‌صورت زیر در یکی از ترجیع‌بندهای وی آمده است:
گر بدل قانعی دو اسبه درآی ور بجان خشنندی خر اندر کش
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۴۶۶)

شایان ذکر است که در این موضع از لغت‌نامه، انتساب ابیات، همگی مشکل دارد؛ زیرا نام شاعر هر بیت به بیت پیش از آن مرتبط است.

ور به غریبی فتد از مملکت محنت و سختی نبرد پینه دوز
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۱۵۱، ج ۱۵۱)

در لغت‌نامه این بیت ذیل واژه «ور»، به نام رودکی آمده است. صورت دقیق‌تر بیت در گلستان سعدی چنین است:

گر به غریبی رود از شهر خویش سختی و محنت نبرد پینه دوز
ور بخرابی فتد از مملکت گرسنه خفتد ملک نیم‌روز
(سعدی، ۱۳۹۴: ۱۲۱)

مرنجان جان ما را گر توانی بدین گفتار ناهموار، هموار
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۵۵۲، ج ۱۵)

در لغت‌نامه این بیت ذیل واژه «هموار»، دوبار به نام رودکی آمده؛ اما از ناصرخسرو است؛ در قصیده‌ای با این مطلع:

نبینی بر درخت این جهان بار مگر هشیار مرد- ای مرد هشیار
(ناصرخسرو، ۱۳۵۳: ۱۷)

از دور چو بینی مرا بداری پیش رخ رخشنده دست عمدا
چون رنگ شراب از پیاله گردد رنگ رخت از پشت دست پیدا
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۵۸۷۲، ج ۴)

این قطعه در لغت‌نامه ذیل واژه «پیاله»، به نام رودکی آمده است. ذیل «ذ» نیز همین قطعه با ارجاع به المعجم چاپ طهران، بدون ذکر نام شاعر آمده است. در المعجم قطعه فوق با همین ضبط «در ذکر حروف قافیت» بدون ذکر نام شاعر آمده است (ر.ک.: رازی، ۱۳۱۴: ۱۶۶؛ همان، ۱۳۸۸: ۲۴۵).

از آنجا که ضبط لغت‌نامه دقیقاً همانند ضبط المعجم است، کمی دور از ذهن است که از منبعی دیگر وارد لغت‌نامه شده باشد؛ زیرا این قسم ابیات (یعنی سروده‌های کهن)،

در منابع مختلف، با ضبط‌های متعدد، هرچند در حد اختلاف یک کلمه، می‌آید؛ مگر این‌که منبعی مستقیماً از المعجم بیت را برداشته و به نام رودکی نقل کرده باشد که در این صورت نیز معمولاً می‌باید ارجاع منبع مستند ذیل بیت آورده شود. اما در لغت‌نامه هیچ ارجاعی دیده نمی‌شود و فعلاً ناگزیریم انتساب آن را به رودکی منتفی بدانیم.

پادشاهی گذشت پاک نژاد پادشاهی نشست فرخ زاد
ز آن گذشته، جهانیان غمگین ز این نشسته، جهانیان دلشاد
(دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل نشستن و نشسته)

در لغت‌نامه ذیل واژه «نشستن» بیت نخست و ذیل واژه «نشسته»، بیت دوم، به نام رودکی آمده است. این دو بیت در اصل، بیت اول و دوم قطعه‌ای پنج بیتی منسوب به ابوالعباس ربینجی است که عوفی در لباب‌الالباب، به نام وی آورده است. در منابع دیگر نظیر دیوان فرخی سیستانی و تاریخ بیتهقی نیز این قطعه به اشکال دیگر دیده می‌شود (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۱۲۹).

یک بنده مطواع به از سیصد فرزند کاین مرگ پدر خواهد و آن عمر خداوند
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۱۰۷۲، ج ۱۳)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه «مطواع»، به نام رودکی آمده است. علاوه بر این در امثال و حکم نیز این بیت به نام رودکی آمده است (ر.ک.: دهخدا، ۱۳۸۳: ۲/۸۸۴). در سیاست‌نامه، این بیت بدون نام شاعر آمده است (ر.ک.: نظام‌الملک، ۱۳۸۰: ۱۴۶). در یک موضع دیگر از امثال و حکم نیز بیت بدون نام شاعر آمده است (ر.ک.: دهخدا، ۱۳۸۳: ۴/۲۰۳۸).

احتمال می‌رود دهخدا یا مؤلفان لغت‌نامه، بیت را بر اساس همین منبع به لغت‌نامه وارد کرده باشند؛ در این صورت انتساب بیت به رودکی توجیهی ندارد. زیرا در متن سیاست‌نامه به نام شاعر تصریح نشده. تنها در صورتی می‌توان بیت را از رودکی دانست

که یک منبع بجز سیاست‌نامه، این بیت را به‌نام رودکی آورده و البته قابل اعتماد نیز باشد.

دریغ روز جوانی! هزار بار دریغ! که شادمانی من راست بود چون سپریغ
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۰۷۵۱، ج ۷)

این بیت در لغت‌نامه ذیل واژه «دریغ»، به‌نام رودکی آمده است. در فرهنگ‌های لغت از جمله لغت فرس، صحاح‌الفرس، فرهنگ قواس و ...، بیتی دیگر، با همین قافیه ذیل واژه «سپریغ»، به‌نام شهید بلخی آمده است:

دریغ فرّ جوانی و عزّ و آی دریغ عزیز بود ازین پیش همچنان سپریغ
بناز باز همی‌پرورد و راهقان چو شد رسیده نیابد ز تیغ تیز دریغ
(اسدی‌طوسی، ۱۳۱۹: ۲۳۸)

در اغلب منابع تنها بیت نخست این قطعه ذیل واژه «سپریغ» به معنی «خوشه انگور که پُربار باشد»، آمده است (ر.ک.: اسدی‌طوسی، ۱۸۹۷: ۵۷؛ همان، ۱۳۳۶: ۸۲؛ نخجوانی، ۱۳۴۱: ۱۶۳؛ قواس غزنوی، ۱۳۵۳: ۴۹).

فعللاً تنها منبعی که بیت دوم این قطعه با توجه به آن به‌دست ما رسیده حاشیه لغت فرس نخجوانی است:

(لغت فرس نخجوانی، کتابخانه ملی تبریز، ص ۲۹۰)

به هر روی به نظر می‌رسد دهخدا این ضبط را بر اساس فرهنگ رشیدی یا فرهنگ انجمن‌آرا نوشته باشد؛ زیرا ضبط وی با این دو فرهنگ مطابقت دارد (تتوی، ۱۳۳۷: ۸۳۱؛ هدایت، ۱۲۸۸: ۴۵۵)؛ البته در این دو فرهنگ بیت به نام مولوی است. در فرهنگ آندراج

نیز این بیت، با اندکی اختلاف «راست بود چو سپریغ»، به نام مولوی آمده است (ر.ک.: شاد، ۱۸۸۹: ۲/۳۵۵). در مجمع‌الفرس نیز همین بیت به شاهد واژه سپریغ آمده است. البته بودن نام سراینده و با اختلاف «بود راست چون سپریغ» (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۷۵۸). شایان ذکر است که در این سه فرهنگ، مؤلفان از فرهنگ *تحفة الاحباب* نقل قول کرده‌اند؛ اما در نسخ مورد بررسی ما (نسخ کتابخانه مجلس) و در دو چاپ (۱۳۶۵) و (۱۳۶۷) از این فرهنگ، ذیل واژه «سپریغ»، بیت مورد بحث موجود نیست (ر.ک.: حافظ اوبهی، ۱۳۶۵: ۲۰۱؛ همان، ۱۳۶۷: ۱۲۰). در فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار نیز این بیت نیست (ر.ک.: فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۳۸).

از نشان دو کونه من غر همه پزیر نشان پای شتر
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۱۲۶۱، ج ۸)

در مجمع‌الفرس، یک بار ذیل واژه «پژ» و دیگر بار ذیل «غر»، این بیت به نام سنایی آمده است (سروری کاشانی، ۱۳۳۸: ۲۳۲ و ۹۲۶). در فرهنگ *انجمن آرا* نیز ذیل «دو کونه»، مصراع نخست این بیت به نام سنایی آمده است (ر.ک.: هدایت، ۱۲۸۸: ۶۱۳). این بیت به نام رودکی در مأخذی دیگر یافت نشد.

۳-۹- ایباتی که در کتاب *احوال و اشعار رودکی* جلد ۲ و ۳، به نام شاعرانی دیگر ضبط شده، اما مؤلفان *لغت‌نامه* آنها را به رودکی منتسب کرده‌اند.

در جلد سوم *احوال و اشعار رودکی*، نفیسی برای آشنایی مخاطبان با شاعران هم‌عصر و پس از رودکی، نام برخی از شاعران را همراه با شواهد شعری از منابع مختلف، از جمله فرهنگ‌های لغت نظیر *لغت فرس* اسدی و ... آورده‌است. پس این ابیات همگی از شاعران دیگر است نه رودکی.

در *لغت‌نامه* مؤلفان بنا به هر دلیلی دچار خطا شده‌اند و ابیاتی که در جلد سوم جزو سروده‌های شاعران دیگر نقل شده، به نام رودکی آورده‌اند و البته با ذکر شماره صفحه،

به کتاب *احوال و اشعار رودکی* ارجاع داده‌اند. علاوه بر این، ابیاتی که نفیسی در جلد دوم، جزو ابیاتی که به اشتباه به نام رودکی در منابع آمده، آورده نیز از این اشتباه مصون نمانده و برخی به نام رودکی در *لغت‌نامه* آمده است. در ادامه ما چند نمونه از این سهوها را بررسی خواهیم کرد:

چوب موسی گرفتار بنمود سحر ساحری سامری کرد آخر اندر امت وی سامری
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۳۳۶۲، ج ۹)

در *لغت‌نامه* ذیل واژه «سامری»، بیت فوق را با استناد به «*احوال و اشعار رودکی* سعید نفیسی ص ۶۳۳»، به نام رودکی آورده‌اند که البته مغلوط هم هست؛ اما این بیت از یکی از قصاید عنصری است. نفیسی بیت فوق را در قصیده‌ای منسوب به رودکی آورده که خود تصریح کرده *کلّ قصیده قطعاً از عنصری است نه رودکی* (ر.ک.: نفیسی، ۱۳۱۰: ۶۳۱).

از بخشش و بخشایش بهرام دگر آمد از مردمی و مردی سام دگر آمد
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۳۳۵۴، ج ۹)

مؤلفان ذیل واژه «سام» بیت فوق را با استناد به «*احوال و اشعار سعید نفیسی* ص ۶۷۰»، به نام رودکی آورده‌اند؛ اما در این صفحه بیت به نام رودکی نیست؛ بلکه از قطران تبریزی است.

افزار خانه‌ام ز پی بام و پوششی هرچم بخانه اندر سرشاخ و تیر بود
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۳۹۵۵، ج ۹)

مؤلفان ذیل واژه «شاخ»، بیت فوق را به نام رودکی آورده، سپس به «*از احوال و اشعار رودکی*، تألیف سعید نفیسی ج ۳ ص ۱۲۱۴»، استناد داده‌اند؛ اما در این صفحه بیت از کسایی است.

سپاهی که دارد سر از شه دریغ بیاید همی کافت آن سر به تیغ
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۸۰۵۳، ج ۱۲)

مؤلفان ذیل واژه «کافت»، بیت فوق را با ارجاع «ص ۱۱۶۸»، از کتاب *احوال و اشعار رودکی*، به نام رودکی ضبط کرده‌اند. در صفحه مذکور از کتاب، بیت با اختلاف «چو دارد»، به نام ابوالمثل بخارایی آمده نه رودکی.

به حيله چو روبه فریبنده بود به کینه چو شیر ستهنده بود
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۲۷۳، ج ۱۵)

مؤلفان ذیل مدخل «ه»، این بیت را به نام رودکی آورده‌اند و به «*احوال و اشعار رودکی* تألیف نفیسی ص ۱۱۶۷» استناد داده‌اند. بیت در این موضع از کتاب به نام ابوالمثل بخارایی است.

تو نزد همه کس چو ماکیانى اکنون تن خود را خروه کردی
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۲۷۳، ج ۱۵)

در *لغت‌نامه* ذیل مدخل «ه»، این بیت به نام رودکی آمده و مؤلفان به «*احوال و اشعار رودکی* تألیف نفیسی ص ۱۱۹۵»، استناد داده‌اند. بیت فوق در این صفحه از کتاب، جزو اشعار **عماره** آمده است.

ز گنجه چون بسعادت نهاد روی براه فلک سپرد بدو گنج و ملک و افسر و گاه
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۸۹۳۵، ج ۱۲)

در *لغت‌نامه* ذیل واژه «گاه»، بیت به نام رودکی آمده و به «سعید نفیسی ص ۱۲۹۷» استناد داده‌اند؛ اما در این موضع از کتاب، بیت به نام معروفی بلخی است.

همچو هاروتم در چاه بلا مانده نگون در غم آن بت خورشید رخ زهره ذقن
(دهخدا، ۱۳۷۸: ۲۳۳۲۵، ج ۱۵)

مؤلفان *لغت‌نامه* ذیل هاروت این بیت را بنام رودکی آورده و بدین صورت ارجاع داده‌اند: «*احوال و اشعار* تألیف سعید نفیسی ج ۲، ص ۷۰۰». در *احوال و اشعار* همین صفحه، بحث نفیسی مربوط به دیوان مجعول رودکی است که همه اشعار قطران تبریزی است. بیت بعد نیز که به دنبال بیت پیشین در *لغت‌نامه* آمده، چنین سرنوشتی دارد و

مؤلفان به (ص ۷۱۵) همین کتاب ارجاع داده‌اند، حال آن که در اصل، شعر متعلق به قطران است:

زهره به دو رخسارهء تو داده همی نور هاروت به دو چشم تو داده همه داستان
(دهخدا: همانجا)

۴- نتیجه‌گیری

نقد و ارزیابی منابع مستند اشعار رودکی، از بایسته‌های تحقیق یک تصحیح خوب و دستیابی به سروده‌های دیرینه رودکی سمرقندی است. ارزیابی لغت‌نامه دهخدا - که از بزرگترین آثار پژوهشی تا به امروز محسوب می‌شود- نیز یکی از این بایسته‌ها است، زیرا این فرهنگ از منابعی است که مصححان و پژوهشگران مکرر به آن مراجعه می‌کنند؛ به بیان دیگر، لغتنامه ابزار کار ایشان است.

ما نگارندگان در پژوهش حاضر، هفتاد و پنج بیت تازه منسوب به رودکی را در لغت‌نامه بررسی کردیم که تا کنون شخصی اقدام به بررسی آنها نکرده بود. پس از بررسی این ابیات، مشخص شد که این سروده‌ها یا متعلق به شاعران دیگرند و یا در منابع، بدون تصریح به نام سراینده ذکر شده‌اند. دهخدا و همکاران وی، یا به واسطه استفاده از منابع مجعول (مانند دیوان مجعول رودکی)، یا فرهنگ‌های متأخر و ضعیف (نظیر آندراج و ...) و یا اشتباهات فردی، مرتکب این خطاها شده‌اند.

بیشترین شاعری که ابیاتی از او به نام رودکی آمده، قطران تبریزی (۲۷ بیت) است. دیگر شاعران بدین قرارند: دقیقی (پنج بیت)، فرخی سیستانی (چهار بیت)، ابوشکور بلخی (سه بیت)، شهید بلخی (سه بیت، یک بیت به منجیک نیز منسوب است)، عنصری (سه بیت)، کسایبی (دو بیت)، ابوالعباس ربنجی (دو بیت، شامل یک قطعه)، بوسعید (دو بیت که یک رباعی است)، شاکر بخاری (یک بیت)، آغاجی (یک بیت)، مولوی (دو بیت)، ناصر خسرو (یک بیت)، فخرالدین اسعدگرگانی (یک بیت)، عماره مروزی (دو

بیت که یک بیت آن به دقیقی و بیتی دیگر به کسایی و انوری نیز منسوب است)، اسدی‌طوسی (یک بیت)، سنایی (یک بیت)، خاقانی (یک بیت)، سعدی (یک بیت). همچنین سه بیت، شامل یک قطعه دو بیتی و یک بیت نیز، در منابع بدون نام آمده است.

همچنین تعداد نه بیت نیز با ارجاع به کتاب *احوال و اشعار رودکی* (ج ۲ بخش ابیات منسوب به رودکی از قطران و عنصری و ... و ج ۳ بخش معرفی شاعران پیشگام)، به نام رودکی آمده که این انتساب‌ها هم اشتباه است.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- کراک: «مرغیست دم دراز سیاه و سپید و در کنار رودها بود» (اسدی‌طوسی، ۱۳۱۹: ۲۵۲).
- ۲- در این چاپ بیت با اختلاف «اوی» در مصراع نخست و در چاپ دبیرسیاقی و این چاپ مصراع دوم با اختلاف «که باز»، ضبط شده است. اگر ضبط «که» را به جای «چو» بپذیریم، استشهاد آن برای واژه «چو» در لغت‌نامه جایز نیست.
- ۳- در فرهنگ رشیدی این بیت به نام فخری آمده که اشتباه است (ر.ک.: تتوی، ۱۳۳۷: ۱۱۱۳).
- ۴- در فرهنگ جهانگیری مصراع دوم بیت با اختلاف «مرا مکنید کرده شیب و تیب»، ضبط شده و دبیرسیاقی و رهین با علامت «؟» ضبط بیت را نادرست دانسته‌اند؛ اما در فرهنگ *انجمن‌آرا* ضبط بیت به همین صورت است که دهخدا و شریعت آن را نقل کرده‌اند.
- ۵- شریعت این بیت را به نقل از دیوان دقیقی تصحیح دبیرسیاقی نقل کرده است.
- ۶- این معنی فقط در نسخه خطی دانشگاه پنجاب آمده است. در سایر منابع نظیر *لغت فرس* (نسخه‌های ع، ه، فس) (ر.ک.: اسدی‌طوسی، ۱۳۶۵: ۳۸، ح ۴)، *صحاح‌الفرس* (نخجوانی، ۱۳۴۱: ۳۹) و ... به صورت «آشفتن»، معنی شده است.
- ۷- در منابع دیگر نیز این بیت جزو اشعار عماره مروزی ضبط شده است (ر.ک.: مدبری، ۱۳۷۰: ۳۵۲؛ صفا، ۱۳۶۹: ۱/۴۵۴).

۸- در حاشیه همین بیت ذیل «شیب»، مؤلفان لغت‌نامه نوشته‌اند: «در یادداشتی از مؤلف به رودکی نسبت داده شده است، و او بهی بیت را به حقیقی نسبت داده است» (دهخدا، ۱۳۷۸: ۱۴۶۳۶، ج ۱۰، حاشیه ۶).

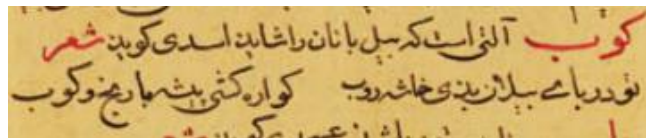
۹- بیت رودکی چنین است:

شیب تو با فراز و فراز تو با نشیب فرزند آدمی بتو اندر بشیب و تیب
(نقیسی، ۱۳۴۱: ۴۹۳)

۱۰- در لغت فرس چاپ دبیرسیاقی ضبط بیت با اختلاف: «زلف مشک بوی» و «لاله زیب»، ضبط شده است. همچنین وی نوشته است که حدس دهخدا درباره ضبط بیت چنین است: ندارد بر زلف تو مشک بوی ندارد بر روی تو لاله زیب
(اسدی طوسی، ۱۳۳۶: ۹، ح ۶)

۱۱- علی‌اشرف صادقی نیز در حاشیه فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ضبط لغت فرس را صحیح‌تر دانسته است (ر.ک.: فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار، ۱۳۸۰: ۱۴۷، ح ۱)

۱۲- این واژه و معنی آن در حاشیه نسخه لغت فرس اسدی (معروف به لغت فرس نخجوانی) وارد لغت فرس چاپ اقبال شده است:

(لغت فرس نخجوانی، ص ۹)

اقبال درباره ضبط «کوب» دچار تردید شده و جلوی مصراع دوم بیت علامت سؤال گذاشته است. همچنین در تعریف واژه حدس زده‌اند که ضبط «شاید»، به صورت «باشد»، درست باشد. ظاهراً این معنی از واژه «کوب»، وارد برخی از فرهنگ‌های دیگر نظیر آندراج، برهان قاطع، ناظم‌الاطباء و ... نیز شده است. دهخدا ذیل همین واژه در نقد معانی آمده در فرهنگ‌ها نوشته است: «صاحب برهان قاطع و سایرین نیز از همین مؤلف به اشتباه افتاده‌اند. رنج و کوب از اتباع و در اینجا به معنی تعب و مشقت است» (دهخدا، ۱۳۷۸: ذیل کوب).

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. ابوسعید ابوالخیر (۱۳۵۰)، سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر، با تصحیح و مقدمه و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی، چاپ سوم، تهران: کتابخانه سنایی.
۲. ادیبی (۱۳۸۹)، عجائب‌اللغه (فرهنگ فارسی به فارسی)، به تصحیح محمود مدبری، کرمان: مرکز انتشارات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمان.
۳. اسدی‌طوسی، ابومنصور علی‌بن احمد (۱۸۹۷م)، کتاب لغت فرس، به سعی و اهتمام پاول هرن، برلین (شهر: گُتنگن): مطبع دیتریخ.
۴. _____ (۱۳۱۲)، نسخه خطی لغت فرس نخجوانی با عنوان «مشکلات در پارسی دری» به خط عبرت نائینی، کتابت شده از روی نسخه‌ای به تاریخ ۷۶۶ق. و کتابت حسام‌الدین حافظ ملقب به نظام تعریف، کتابخانه مجلس، ش ۵۵۶۹.
۵. _____ (۱۳۱۹)، کتاب لغت فرس، تصحیح عباس اقبال، تهران: مجلس.
۶. _____ (۱۳۳۶)، لغت فرس، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه طهوری.
۷. _____ (۱۳۵۴)، گرشاسب‌نامه، به اهتمام حبیب یغمائی، تهران: طهوری.
۸. _____ (۱۳۶۵)، لغت فرس «لغت دری»، تصحیح فتح‌الله مجتبیایی و علی‌اشرف صادقی، تهران: خوارزمی.
۹. _____ (۷۶۶ه.ق.)، مشکلات پارسی دری، نسخه خطی لغت فرس کتابخانه ملی تبریز به شماره ۱۱۰۸.
۱۰. انوری، محمدبن محمد (۱۳۶۴)، انوری، به کوشش سعید نفیسی، تهران: اکو.
۱۱. _____ (۱۳۷۶)، دیوان انوری، به اهتمام محمدتقی مدرس‌رضوی، تهران: علمی و فرهنگی.

۱۲. اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمدبن محمد (۱۳۸۹)، *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کار و آمنه فخر احمد، تهران: میراث مکتوب.
۱۳. تتوی، عبدالرشید بن عبدالغفور (۱۳۳۷)، *فرهنگ رشیدی*، به‌کوشش محمد عباسی، تهران: انتشارات کتابخانه بارانی.
۱۴. جمال‌الدین انجو، حسین بن حسن (۱۳۵۹)، *فرهنگ جهانگیری*، به‌کوشش رحیم عقیفی، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.
۱۵. *جنگ خطی (بی تا محتملاً قرن ۱۱ ق.)*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره ۵۹۷۶.
۱۶. حافظ اوبهی، سلطان علی هروی (۱۳۶۵)، *تحفة الاحباب*، به‌کوشش فریدون تقی‌زاده طوسی، نصرت‌الزمان ریاضی هروی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
۱۷. _____ (۱۳۶۷)، *لغتنامه تحفة الاحباب*، با مقدمه، تصحیح و تحشیه معاون سر‌محقق حسین فرمند، چاپ اول، کابل: آکادمی علوم.
۱۸. حلیمی، لطف‌الله (بی تا)، *شرح بحر‌الغرائب*، نسخه خطی کتابخانه مجلس، شماره بازیابی ۸۶۱.
۱۹. خاقانی شروانی، افضل‌الدین ابراهیم (۱۳۸۵)، *دیوان خاقانی شروانی*، به‌کوشش ضیاء‌الدین سجادی، چاپ هشتم، تهران: زوآر.
۲۰. دبیرسیاقی، محمد (۱۳۵۴)، *گنج بازیافته*، چاپ دوم، تهران: اشرفی.
۲۱. _____ (۱۳۷۴)، *پیشاهنگان شعر پارسی*، چاپ چهارم، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۲. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۸)، *لغت‌نامه*، تهران: دانشگاه تهران.
۲۳. _____ (۱۳۸۳)، *امثال و حکم (دهخدا)*، چاپ دوازدهم، تهران: امیرکبیر.
۲۴. رازی، شمس‌الدین محمدبن قیس (۱۳۱۴)، *المعجم فی معانی اشعارالعجم*، به تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی، تصحیح ثانوی مدرس رضوی، تهران: مطبعة مجلس.

۲۵. _____ (۱۳۸۸)، المعجم فی معاییر اشعار العجم، به تصحیح محمد بن عبدالوهاب قزوینی، و تصحیح مجدد مدرس رضوی، و تصحیح مجدد سیروس شمیسا، تهران: علم.
۲۶. رواقی، علی (۱۳۹۹)، سروده‌های رودکی، تهران: فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی.
۲۷. رودکی، جعفر بن محمد (۱۲۷۶ ش.)، دیوان حکیم رودکی، تهران: کارخانه میرزا حبیب‌الله.
۲۸. _____ (۱۳۷۸)، دیوان شعر رودکی (با شرح و توضیح). پژوهش تصحیح و شرح جعفر شعار، تهران: قطره.
۲۹. _____ (۱۳۹۱)، دیوان ابوعبدالله جعفر بن محمد ابن حکیم ابن عبدالرحمان ابن آدم رودکی سمرقندی. تهیه، تصحیح، پیشگفتار و حواشی قادر رستم، زیر نظر صفر عبدالله، برگردان شاه‌منصور شاه‌میرزا، تهران: مؤسسه فرهنگی اکو.
۳۰. رهین، مخدوم (۱۳۵۴)، دقیق‌نامه (حاوی اشعار محمد بن احمد دقیق بلخی، حماسه‌سرای ملی افغانستان در عهد سامانیان)، افغانستان: بیهقی کتاب خیرولو مؤسسه.
۳۱. ریاحی، محمد امین (۱۳۸۶)، کسایه مروزی: زندگی، اندیشه و شعرا، چاپ دوازدهم، تهران: علمی.
۳۲. سروری کاشانی، محمد قاسم بن محمد (۱۳۳۸)، فرهنگ مجمع‌الفرس، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران: انتشارات کتابفروشی علمی.
۳۳. سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۹۴)، گلستان سعدی، تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، چاپ دوازدهم، تهران: خوارزمی.
۳۴. شاد، محمد پادشاه بن غلام محیی‌الدین (۱۸۸۹-۱۸۹۲ م.)، فرهنگ آندراج، لکهنو: مطبع منشی نولکشور.
۳۵. شریعت، محمد جواد (۱۳۷۳)، دیوان ابومنصور محمد بن احمد دقیق طوسی بانضمام فرهنگ بسامدی آن، چاپ دوم، تهران: اساطیر.

۳۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰)، *با چراغ و آینه*، تهران: سخن.
۳۷. صادقی، علی‌اشرف (۱۳۹۳)، «لغت فرس»، *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، ج ۵، ص ۶۸-۸۲.
۳۸. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹)، *تاریخ ادبیات در ایران*، ج ۱، چاپ دهم، تهران: انتشارات فردوس.
۳۹. عمید، حسن (۱۳۹۰)، *فرهنگ عمید*، چاپ سی و هشتم، تهران: آگاه.
۴۰. عنصری بلخی، ابوالقاسم حسن بن احمد (۱۳۶۳)، *دیوان استاد عنصری بلخی*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتابخانه سنائی.
۴۱. فرخی سیستانی، علی بن جولوغ (۱۳۸۰)، *دیوان حکیم فرخی سیستانی*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، چاپ ششم، تهران: زوآر.
۴۲. فرهنگ فارسی مدرسه سپهسالار (منسوب به قطران) (۱۳۸۰)، *تصحیح دکتر علی‌اشرف صادقی*، تهران: سخن.
۴۳. قطران تبریزی (۱۳۶۲)، *دیوان حکیم قطران تبریزی (از روی نسخه تصحیح شده مرحوم محمد نخجوانی)*، تهران: ققنوس.
۴۴. قواس غزنوی، فخرالدین مبارکشاه (۱۳۵۳)، *فرهنگ قواس*، به تصحیح نذیر احمد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۴۵. گرگانی، فخرالدین اسعد (۱۳۴۹)، *ویس و رامین*، تصحیح ماگالی تودوا، الکساندر گواخاریا، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۴۶. مدبری، محمود (۱۳۷۰)، *شرح احوال شاعران بی‌دیوان در قرن‌های ۳، ۴، ۵ هجری قمری*، تهران: پانوس.
۴۷. منجیک ترمذی، علی بن محمد (۱۳۹۱)، *دیوان منجیک ترمذی*. به کوشش احسان شواربی مقدم، تهران: میراث مکتوب.

۴۸. مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد (۱۳۸۶)، *مثنوی معنوی*، به تصحیح رینولد انیکلسون، چاپ چهارم، تهران: هرمس.
۴۹. ناصر خسرو قبادیانی، ابومعین (۱۳۵۷)، *دیوان اشعار حکیم ناصر خسرو قبادیانی*، به اهتمام مجتبی مینوی و مهدی محقق، تهران، دانشگاه تهران.
۵۰. نججویانی، هندوشاه (۱۳۴۱)، *صحاح الفرس*، به اهتمام عبدالعلی طاعتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۵۱. نفیسی، سعید (۱۳۰۹ و ۱۳۱۰)، *احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی*، جلد ۱ و ۲، تهران: کتابخانه ترقی.
۵۲. _____ (۱۳۱۹)، *احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی*، جلد ۳، تهران: شرکت کتابفروشی ادب.
۵۳. _____ (۱۳۴۱)، *محیط زندگی و احوال و اشعار رودکی*، چاپ دوم، تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا.
۵۴. نظام‌الملک، حسن بن علی (۱۳۸۰) *سیاست‌نامه*، به اهتمام عباس اقبال، چاپ چهارم، تهران: اساطیر.
۵۵. هدایت، رضاقلی خان بن محمد هادی (۱۲۸۸)، *فرهنگ انجمن آرای ناصری*، به اهتمام حاج سید اسمعیل کتابچی و اخوان فرزندان مرحوم حاج سید احمد کتابچی، اسلامیه، چاپ سنگی، طهران: کتابفروشی.
۵۶. اصفهانی، علی بن ابی حفص (۱۳۱۷)، *تحفة الملوک*، از روی نسخه خطی کتابخانه بریتانی لندن به اهتمام «کتابخانه» طهران، تهران: چاپخانه مجلس.

ب) مقاله‌ها

۱. امامی، نصرالله؛ مژگان شیرمحمدی و سجّاد دهقان (۱۳۹۷)، «بررسی ابیاتی نویافته از رودکی در فرهنگی ناشناخته»، *شعرپژوهی (بوستان ادب)*، سال دهم، شماره دوم، پیاپی ۳۶، صص ۱۷-۴۴.

۲. شریفی‌صحی، محسن (۱۳۹۴)، «بررسی برخی مجموعه‌های شعری رودکی و دو بیت تازۀ منسوب به او». آینه میراث، شماره ۵۷، ص ۲۳۵-۲۵۶.